

WIESŁAWA RUTKOWSKA

Archiwum Państwowe w Kielcach

Materiały archiwalne do dziejów Iłży w starachowickim oddziale Archiwum Państwowego w Kielcach

Materiały archiwalne dotyczące dziejów Iłży to jedne z cenniejszych i kompletniej zachowanych zespołów archiwalnych przechowywanych w zasobie zlikwidowanego w 2011 roku Oddziału Zamiejscowego w Starachowicach¹.

Niniejszy tekst stanowi pamiątkę po starachowickim archiwum. Przede wszystkim skierowany jest do osób zainteresowanych historią miasta, regionalistów oraz do osób korzystających z zasobu archiwum – zastanawiających się nad wyborem tematu pracy naukowej; może być również pomocny przy załatwianiu kwerend archiwalnych. Trzeba zaznaczyć, że do tej pory nie powstała pełna monografia Iłży, choć były podejmowane próby napisania takiej syntezy. Wśród nich można wymienić takie prace, jak: *Iłża wczoraj i dziś*², *Iłża. Monografia rozwoju społeczno-gospodarczego miasta*³, *Iłża*⁴, *Iłża zapamiętana*⁵, nie licząc innych, mniejszej rangi. W niewielkim stopniu tą tematyką zajmowali się również pracownicy Archiwum Państwowego w Kielcach⁶.

¹ Archiwum Powiatowe w Starachowicach utworzono z dniem 1 grudnia 1950 roku na mocy Zarządzenia Ministra Oświaty z dnia 21 lipca 1950 r. wydanego na podstawie art. 45 dekretu z dnia 7 lutego 1919 r. o organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwaliami. Organizatorem archiwum powiatowego było Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Kielcach. Terenem działalności archiwum do 1975 r. był powiat lipski i iłżecki. Po reformie administracyjnej przeprowadzonej w 1975 r. zostały zlikwidowane archiwa powiatowe, a w ich miejsce utworzono oddziały zgodnie z Zarządzeniem Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 31 stycznia 1976 r. Oddział działał do kwietnia 2011 r. Decyzją nr 8 NDAP z dnia 30 czerwca 2011 r. został zlikwidowany.

² A. Bednarczyk, *Iłża wczoraj i dziś*, Warszawa 1997.

³ J. Szymański, S. Witkowski, *Iłża. Monografia rozwoju społeczno-gospodarczego miasta*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego”, t. XVI, 1979, z. 3, 1979.

⁴ M. Borkowska, S. Wysocki, *Iłża*, Starachowice 1937.

⁵ J. K. Madejski, *Iłża zapamiętana*, Radom 2004.

⁶ T. Kręgiel, *Materiały archiwalne dotyczące powiatu iłżeckiego z lat 1918–1939 przechowywane w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Kielcach*. Jest to praca dotycząca powiatu,

W oparciu o starachowickie archiwalia prowadzono badania do kilku prac doktorskich: „Zdrowotność populacji historycznej miasta Iłży i powiatu iłżeckiego”, „Dzieje Iłży w XIX w.”, „Przewodnik historyczno-ustrojowy miasta Iłży”⁷.

Zainteresowanie aktami dotyczącymi Iłży jest dość duże, lecz w głównej mierze dotyczy poszukiwań genealogicznych i własnościowych. W większości przeglądane są akta stanu cywilnego oraz akta notarialne i hipoteczne.

Należy zauważyć, że źródła do dziejów Iłży znajdowały się nie tylko w Oddziale Archiwum Państwowego w Starachowicach. Wchodzą one w skład zasobów Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, macierzystej placówki w Kielcach i Archiwum Państwowego w Radomiu⁸.

Jakkolwiek miasto ma bardzo bogatą historię, daty krańcowe iłżeckiego zasobu, przechowywanego niegdyś w Starachowicach, zamykają się w przedziale czasowym 1810–1975. Nie powinno to dezorientować badaczy, gdyż w fascykułach znajdują się także dawniejsze przekazy, ukryte w później datowanych poszytach.

Już w pierwszej połowie XIII wieku Iłża była ważnym ośrodkiem rzemieślniczo-targowym, rozwijającym się na bazie ożywienia gospodarczego Małopolski i akcji kolonizacyjnej na północ od pasma Gór Świętokrzyskich, prowadzonej przez Iwo Odrowąża, biskupa krakowskiego.

W źródłach pisanych miasto pojawia się w drugiej połowie XIII wieku jako: *Hislza*, *Yslza*, *Isslza*, *Iszla*⁹. Dokładana data erygowania nie jest znana, ponieważ nie zachował się odnośny akt lokacyjny¹⁰. Wiele opracowań podaje, że po raz pierwszy Iłża uzyskała prawa miejskie w 1239 roku, lecz nie istnieje żaden przekaz potwierdzający taką tezę¹¹. Przywołana data może budzić wątpliwości,

oparta jedynie na materiałach znajdujących się w Archiwum Państwowym w Kielcach, gdzie miasto Iłża potraktowane jest tam marginalnie. Najdokładniej opisane są w niej dokumenty dotyczące partii politycznych funkcjonujących na terenie powiatu iłżeckiego oraz sytuacja polityczna z tego okresu. Zob. także: R. Guldon, S. Marcinkowski, *Opisy miast Kielecczyny z lat 1820–1860*, „Studia Kieleckie” 1976, nr 1/9, s. 67–72. Artykuł ten wykorzystano w pracy S. Marcinkowskiego, *Miasta Kielecczyny. Przemiany społeczno-gospodarcze 1815–1869*, Warszawa–Kraków 1980. Wśród wszystkich miasteczek Kielecczyny omówiona została również Iłża. Informacje dotyczą wyglądu miasteczka, jego lokalizacji oraz stanu ekonomicznego.

⁷ Informacje w oparciu o bazę danych SUMA rejestrującą dane dotyczące udostępniania materiałów archiwalnych w Archiwum Państwowym w Kielcach Oddział w Starachowicach.

⁸ Archiwum Państwowe w Radomiu, Rząd Gubernialny Radomski I, sygn. 2275, s. 3–8, Opisy miasta z 1820 r.; sygn. 2130 a, s. 632–646, Opisy miasta z 1860 r.; Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: APK), C. i K. Komenda Powiatowa w Wierzbniku 1915–1918.

⁹ S. Rospond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984, s. 113.

¹⁰ S. Piątkowski, *Opisy miasta Iłży z lat 1820 i 1860*, Iłża 2001.

¹¹ J. N. Chądzyński, *Historyczno-statystyczne opisy miast starożytnych w ziemi sandomierskiej leżących*, t. III, Warszawa 1855, s. 28; M. Borkowska, S. Wysocki, *Iłża*, s. 11.

ponieważ – według innych autorów – to biskup Iwo Odrowąż miał postarać się o prawa miejskie dla Iłży i wyjednać je na mocy przywileju księcia Bolesława Wstydlivego. Jeżeli stało się to w tym czasie, musiało być efektem wcześniejszych zabiegów biskupa Odrowąża, gdyż zmarł on w 1229 roku¹². Biorąc pod uwagę uprawnienia targowe Iłży, prawa miejskie nadano jej nie później niż około połowy XIII wieku¹³. Wydane wówczas przywileje lokacyjne dla osad targowych normowały jedynie uprawnienia sądowe i handlowe, nie określając ustroju władz miejskich¹⁴.

Iłża przez szereg wieków była własnością biskupów krakowskich. Miasto położone jest w malowniczej okolicy rzeki Iłżanki, u stóp wzgórz wapiennych ograniczających jej dolinę od zachodu i północnego wschodu. Na najwyższym z nich zachowały się ruiny średniowiecznego zamku wzniesionego dla biskupów krakowskich. Przez wiele lat Iłża pełniła rolę ośrodka administracyjno-gospodarczego. Złoty czas miasta przypadł na wiek XV, XVI i początek XVII. Ówczesnym symbolem samorządowej władzy był okazały ratusz, który architektonicznie nawiązywał do krakowskich Sukiennic¹⁵. Potop szwedzki, zabory i powstania zahamowały rozwój miasta i zdegradowały Iłżę ze „stolicy klucza dóbr biskupów krakowskich” do roli podrzędnej osady. Na Sejmie Wielkim 27 lipca 1789 roku podjęto decyzję o zajęciu dóbr biskupa krakowskiego i przekazaniu ich na rzecz skarbu państwa. Uzyskane dochody posłużyły organizowaniu armii formowanej dla obrony Rzeczypospolitej. Iłża weszła wówczas do grona miast „narodowych”. Po utworzeniu Królestwa Polskiego (1815) znalazła się w jego granicach, w powiecie soleckim, w województwie sandomierskim¹⁶.

W zasobie starachowickiego oddziału, przekazanym w następstwie jego likwidacji do Archiwum Państwowego w Kielcach, znajdują się dokumenty magistratu miasta Iłży dotyczące przeszłości miasta i otrzymywanych przywilejów¹⁷. Są tam ich odpisy w języku łacińskim (oraz przekłady na język polski), co wiązało się z odzyskaniem przez Iłżę praw miejskich w 1925 roku i wstąpieniem do Związku Miast Polskich. Władze miasta zwróciły się wówczas do Archiwum Głównego

¹² *Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich*, wyd. L. Łętowski, Kraków 1852, t. II.

¹³ J. Krzyżanowski, *Polityka miejska Bolesława Wstydlivego*, Kraków 1958, s. 44; J. Szymański i S. Witkowski, *Iłża. Monografia*, s. 21.

¹⁴ A. Gieysztor, *Geneza miast polskich i ich dzieje do końca XV w.*, w: *Miasta polskie w Tysiącleciu*, Warszawa 1965, t. I, s. 22.

¹⁵ F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. III, Warszawa 1882, s. 271–275; J. Wiśniewski, *Dekanat iłżecki*, Radom 1909–1911, s. 60.

¹⁶ W latach 1795–1809 Iłża wraz z innymi obszarami dawnego województwa sandomierskiego wchodziła w skład monarchii austriackiej.

¹⁷ APK, Akta miasta Iłży (dalej: AmI), sygn. 145.

Akt Dawnych w Warszawie, skąd przysłano kopie wszystkich, zachowanych tam dokumentów proveniencji iłżeckiej. W taki sposób w zasobie po starachowickim oddziale znalazły się:

- przywilej z 1511 roku na pobieranie mostowego;
- przywilej z 1512 roku odnawiający i powtarzający w całości przywilej z 1413 roku na jarmarki w mieście Iłży, rządzącym się prawem magdeburskim;
- przywilej z 1597 roku na pobieranie opłat od przyjeżdżających i przejeżdżających przez miasto kupców, na poprawę dróg i mostów (tzw. rogatkowe);
- lustracja miasta Iłży z 1789 roku;
- pierwszy wypis aktu notarialnego (rep. nr 1523), sporządzony w 1927 roku w kancelarii Marka Borkowskiego w Warszawie, dotyczący odkupienia przez gminę miasta Iłży ruin zamku i gruntów wokół niego od Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości¹⁸.

Dalsze dzieje Iłży można przedstawić w sposób chronologiczno-rzeczowy w oparciu o przekazy znajdujące się w zasobie po starachowickim oddziale Archiwum Państwowego w Kielcach. Najstarsze z występujących tutaj akt wytworzono w czasach Królestwa Polskiego (po 1815 r.). Dotyczą one następujących aspektów: administracji, rozwoju przestrzennego miasta, stosunków społecznych (ludności i opieki społecznej, szkolnictwa i kultury) oraz stosunków gospodarczych (rolnictwa, rzemiosła i przemysłu, handlu).

Wskazane zagadnienia warto omówić nieco szerzej.

Administracja

W Królestwie Polskim w 1837 roku województwa przemianowano na gubernie. Iłża pozostawała wówczas na terytorium guberni sandomierskiej, której władze znajdowały się w Radomiu. W 1845 roku – podczas kolejnej reformy administracyjnej – z ośmiu guberni w Królestwie utworzono pięć. Połączono wówczas gubernię sandomierską z gubernią kielecką, nadając jej nazwę guberni radomskiej. Iłża znalazła się w jej granicach¹⁹.

Po upadku powstania styczniowego polityka carska zmierzała do jak najszybszego zatarcia odrębności Królestwa Polskiego i Cesarstwa, wobec czego w krótkim czasie doprowadzono do unifikacji administracyjnej obu krajów.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Ukaz 11 października 1842 r., „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. XXXIV, s. 452–459.

Zmieniono nawet nazwę Królestwa na „Prywislińskij Kraj”²⁰. Na podstawie ustawy z 31 grudnia 1866 roku utworzono gubernię kielecką (z siedzibą władz w Kielcach) na dawnym terytorium obszernej guberni radomskiej, której władze pozostały w Radomiu. W 1867 roku powstały nowe powiaty; między innymi z części powiatu opatowskiego i dwóch gmin (z powiatów radomskiego i sandomierskiego) utworzono powiat iłżecki. Jest to interesujące, że Iłża pełniła rolę siedziby władz powiatowych nawet po utracie praw miejskich w 1869 roku²¹.

Podczas pierwszej wojny światowej gubernia radomska znalazła się pod okupacją austriacką. Wiosną 1915 roku Rosjanie opuszczając Iłżę wysiedlili ludność i podpalili domy. Po pożarze magistratu Iłża nie była w stanie zabezpieczyć odpowiedniej siedziby dla władz, a w związku z tym (rozporządzeniem z 15 czerwca 1916 r.) Austriacy zlikwidowali siedzibę tutejszego powiatu i przenieśli ją do Wierzbnika (obecnie część Starachowic).

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku Iłża znalazła się w nowo utworzonym województwie kieleckim. Władze państwa utrzymały dotychczasowy podział administracyjny, zachowując powiat iłżecki z siedzibą władz w Wierzbniku. Początkowo nie zmienił się status prawny iłżeckiej gminy wiejskiej. Dopiero w 1925 roku przywrócono Iłży prawa miejskie²². Na czele magistratu stanął burmistrz wybrany w 1924 roku. Iłża, choć nie była siedzibą władz powiatowych, pełniła pewną rolę w zakresie jego administracji. W Iłży znajdowały się: sąd pokoju (przemianowany później na sąd grodzki), archiwum hipoteczne, kancelaria notarialna, Okręgowe Towarzystwo Organizacji i Kółek Rolniczych, bank, posterunek policji, urząd pocztowy²³.

Wytworzone w tych urzędach dokumenty znalazły się w zasobie byłego oddziału Archiwum Państwowego w Starachowicach. Są w nim akta Sądu Pokoju w Iłży (1921–1934) i akta Sądu Grodzkiego (1932–1946). Zachowane protokoły dotyczą spraw majątkowych, m.in. podziałów, odzyskiwania, wyjść z niepodzielności. Załącznikami, którymi posiłkowano się przy procesach, są akty notarialne, wypisy z hipotek, pełnomocnictwa, świadectwa śmierci. W aktach po Sądzie Grodzkim w Iłży zachowały się: repertorium C z lat 1944–1946, skorowidz alfabetyczny z lat 1939–1945, kontrola wpływów pieniężnych pisarza hipotecznego przy Sądzie Grodzkim w Iłży z lat 1935–1936²⁴. Są tutaj również akta hipoteki powiatu

²⁰ M. Kallas, *Historia ustroju Polski X–XX w.*, Warszawa 1999, s. 220.

²¹ Po powstaniu styczniowym wiele miast, w tym również Iłża, zostało zdegradowanych do roli osady, zob. T. Koba-Ryszewska, *Przeszłość administracyjna ziem województwa kieleckiego*, w: *Z dziejów ziemi kieleckiej 1918–1944*, red. W. Góra, t. I, Warszawa 1970, s. 19.

²² Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 18 marca 1925 r. (Dz.U., nr 30, poz. 210), APK, AmI, sygn. 145.

²³ Tamże, sygn. 96, 136, 138, 141.

²⁴ APK, Sąd Grodzki w Iłży, sygn. 6–7.

iłżeckiego, której składnica mieściła się przy sądzie. Zachowane dokumenty to wykazy hipoteczne majątku nieruchomego z ówczesnego powiatu iłżeckiego, do których niejednokrotnie dołączano Orzeczenia Okręgowego Urzędu Ziemskiego, akta notarialne, postanowienia sądowe²⁵. W zasobie po starachowickim oddziale archiwum zachowały się akta sporządzone przez notariuszy: Jana Nowakowskiego, Juliana Rauszera, Stefana Kaleńskiego, Eugeniusza Wikiery, Bolesława Skowery, Stanisława Mońkowskiego. Poza samymi aktami notarialnymi są również repertoria obejmujące streszczenia aktów, skorowidze, repertoria wekslowe, księgi protestów, dzienniki podawcze („wchodzące” i „wychodzące”).

W aktach miasta Iłży zachowały się protokoły i uchwały Rady Gminnej z lat 1919–1924, z posiedzeń Rady Miejskiej i Zarządu Miejskiego (1925–1939). Bardzo licznie reprezentowane są akta dotyczące wyborów do Rady Miejskiej (sygn. 161, 169–183) oraz do Sejmu i Senatu (sygn. 147–158), protokoły z posiedzeń Zarządu Miasta z lat 1925–1929, uchwały Rady Miejskiej z lat 1929–1939, uchwały Magistratu z lat 1931–1939. Dość dużo jest także akt osobowych członków i pracowników organów gminnych – są to ich teczki imienne (sygn. 206–218). Na uwagę zasługują spisy ludności z 1931 (sygn. 446–447) i 1943 roku (sygn. 552).

W okresie okupacji niemieckiej Iłża znalazła się w obrębie dystryktu radomskiego. Władze okupacyjne zniosły podziały na województwa, wprowadzając niemiecki powiat okupacyjny (*Generalgouvernement Kreis*) w charakterze jednostki administracyjnej, przy czym powiat „okupacyjny” zajmował obszar znacznie większy niż przed wojną. Na czele dystryktu stali gubernatorzy, a na czele powiatu starostowie.

Po wyzwoleniu przywrócono przedwojenny podział terytorialny państwa na województwa, powiaty i gminy. Iłża znalazła się w województwie kieleckim, nie stała się jednak miastem powiatowym, gdyż siedziba powiatu iłżeckiego znajdowała się jak niegdyś w Starachowicach-Wierzbniku.

W zasobie po archiwum starachowickim zachowały się iłżeckie akta Zarządu Miejskiego (1945–1950), obrazujące funkcjonowanie samorządowej administracji miejskiej oraz sytuację gospodarczą, finansową i życie miasta w powojennej Polsce. Zawartość zespołu daje obraz kompetencji posiadanych przez Zarząd Miejski, m.in.: nadzór nad przedsiębiorstwami, sprawy personalne poszczególnych instytucji, zakładów czy przedsiębiorstw działających na terenie podległym zarządowi. Pokażna liczba akt dotyczy nieruchomości pożydowskich oraz opuszczonych na terenie miasta i gminy spraw sanitarno-porządkowych, kulturalno-oświatowych²⁶. W aktach poruszana jest kwestia rolnictwa, hodowli

²⁵ APK, Hipoteka powiatu iłżeckiego, sygn. 189, 264.

²⁶ APK, Zarząd Miejski w Iłży, sygn. 10, 86, 87.

zwierząt, korespondencja dotycząca weterynarii, leśnictwa, wspierania przedsiębiorstw miejskich, spraw podatkowych. Na uwagę zasługują akta komisji powoływanych przy Zarządzie Miejskim, takich jak:

- Komisja Sanitarно-Порządkowa;
- Komisja Mieszkaniowa;
- Komisja Kontroli Miejskiej;
- Miejska Komisja Obywatelska Daniny Narodowej;
- Komisja Oświatowa.

Pierwszą powojenną zmianę granic administracyjnych miasta wprowadzono z dniem 1 stycznia 1962 roku. Oddzielono wówczas przedmieścia Kotlarki (z przynależnymi do niej gruntami o powierzchni 261 ha), włączając je do ówczesnej gromady Błaziny. Druga zmiana granic, przeprowadzona z dniem 1 stycznia 1970 roku, polegała na wyłączeniu z Iłży obszaru o powierzchni 446 ha i włączeniu go do gromady Pasztowa Wola. Od 1 stycznia 1973 roku wprowadzono nowy ustrój administracji terenowej. Z gromad otaczających miasto utworzono gminę Iłża. Po wprowadzeniu nowego podziału administracyjnego kraju, z dniem 1 czerwca 1975 roku zniesiono powiat iłżecki (z siedzibą władz w Starachowicach). Odtąd w samej Iłży funkcjonował Urząd Miasta i Gminy w granicach nowo utworzonego województwa radomskiego.

Po tej reformie zmienił się teren działania starachowickiego oddziału archiwum, gdyż obszar obejmujący zlikwidowany powiat lipski i część powiatu iłżeckiego znalazł się we właściwości terytorialnej Archiwum Państwowego w wojewódzkim Radomiu. W tym czasie Starachowice podporządkowano administracji wojewódzkiej w Kielcach i z tego względu archiwalia dotyczące Iłży nie wpływały już do tamtejszego oddziału, wobec czego ich zasób w Kielcach nie wykracza poza 1975 rok.

Akta Prezydium Miejskiej Rady Narodowej prezentują działalność administracji iłżeckiej w latach 1951–1973. Znajdziemy w nich odbicie trybu funkcjonowania miejskich organów kolegialnych w warunkach ustrojowych PRL, takich jak: Prezydium Miejskiej Rady Narodowej, Miejska Rada Narodowa, Komisje Miejskiej Rady Narodowej, komitety blokowe, funkcjonujące. Fascykuły zawierają cenne informacje na temat planowania, inwestycji, finansów miasta oraz budownictwa uspołecznionego i prywatnego. Przy Prezydium istniały komisje zajmujące się różnymi dziedzinami, m.in.:

- Komisja Zdrowia, Pracy i Opieki Społecznej;
- Komisja Oświaty i Kultury;
- Komisja Rolna i Zaopatrzenia Ludności;
- Komisja Handlu;
- Komisja Urządzeń Osiedla;

- Komisja Gospodarki Drogowej;
- Komisja Podatkowa;
- Komisja Finansowo-Budżetowa.

Zadania Komisji polegały na nadzorowaniu właściwego funkcjonowania i rozwoju podlegających im jednostek, takich jak np. Komisja Urządzeń Osiedla (zajmowała się m.in. przydzielaniem pożyczek na remonty budynków i lokali przeznaczonych na działalność gospodarczą, prowadziła kontrole przeciwpożarowe²⁷) i Komisja Gospodarki Drogowej (decydująca o budowie dróg, chodników oraz nadzorująca ich remonty)²⁸.

Rozwój przestrzenny miasta

W 1820 roku w Królestwie Polskim rozpoczęto akcję sporządzania planów regulacyjnych miast dla celów urbanistycznych, fiskalnych oraz w intencji przyspieszenia tempa rozwoju gospodarczego. Z tego okresu zachowały się 22 plany osiemnastu miast ówczesnego województwa sandomierskiego, m.in. materiały kartograficzne dotyczące Iłży.

Istotną pozycją pochodzącą ze starachowickiego zasobu jest „Mapa Miasta Narodowego Iłży” z września 1824 roku, opracowana przez Wincentego Jareckiego, mierniczego przysięgłego. Jako jedyna spośród wszystkich map z tamtego terenu zaopatrzona jest w „Rejestr pomiaru realności miasta narodowego Iłża”, sporządzony niemal jednocześnie z mapą (w październiku 1824 r.), również przez Jareckiego. Dzięki rejestrowi mapa jest bardzo czytelna, a każde oznaczenie cyfrowe znajduje w nim odnośny opis. Można więc stwierdzić, jaka była wielkość powierzchni zabudowy, placów oraz gruntów miejskich. Na mapie oznaczony jest między innymi zamek, plac „koński targ” oraz zaznaczone ulice i domy wraz z nazwiskami właścicieli posesji. Według obliczeń zawartych w rejestrze powierzchnia iłżeckich „realności miejskich” wynosiła w 1824 roku 6280 mórg nowopolskich i 172 pręty²⁹. Z wykazu wynika, że Iłża miała w tymże roku 19 ulic.

Drugi plan, sporządzony w październiku 1824 roku również przez Jareckiego, to „Mapa Realności do Miasta Narodowego Iłży należących”, gdzie określono miejskie grunta orne. Według opisu dobra iłżeckie dzieliły się na: rządowe,

²⁷ APK, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Iłży (dalej: PMRN w Iłży), sygn. 100.

²⁸ Tamże, sygn. 92, 93.

²⁹ Jeden pręt kwadratowy miary nowopolskiej używanej w latach 1819–1848 wynosił 1/30 morgi, czyli w przybliżeniu 187 m².

górnictwo, dobra osób i instytucji duchownych, kasy miejskiej, cechów i poszczególnych mieszczan. Posiadłości były bardzo rozdrobnione, a niekiedy składały się z kilku, a nawet kilkunastu parceli; między innymi dobra duchowne miały aż trzynastu właścicieli³⁰.

W 1820 roku zabudowa Iłży składała się z 37 domów murowanych i 175 drewnianych. Z okazalszych budowli notowano zamek (zachował się również plan zamku iłżeckiego – część I, z 1883 r., sygn. 8), kościoły, tartak i młyn. Za czasów Królestwa Polskiego nastąpiła krótkotrwała poprawa warunków mieszkaniowych – wznoszono nowe domy, lecz niestety w większości drewniane. Podczas powstania listopadowego, w czasie bitwy z wojskiem rosyjskim 9 sierpnia 1831 roku spłonęło prawie całe miasto. Ogień rozprzestrzenił się bardzo szybko, gdyż budynki były w większości drewniane i kryte gontem. W ciągu niespełna dwóch godzin spłonęło 312 domów³¹. W 1860 roku Iłża liczyła 21 ulic, 11 piętrowych i 59 parterowych murowanych domów oraz 166 domów drewnianych. Było ich zatem mniej niż przed pożarem z 1831 roku, za to więcej z nich wystawiono z materiałów ognioodpornych³².

Wybuch i skutki powstania styczniowego zahamowały w poważnym stopniu dalszy urbanistyczny rozwój miasta. Dopiero na koniec XIX i na początek XX wieku datować można rozbudowę Iłży. Najwięcej domów stawiano przy rynku oraz przy ulicach wylotowych z miasta: Radomskiej, Wójtowskiej, Panny Marii i Bzińskiej. W czasie pierwszej wojny światowej front wschodni zatrzymał się na ziemi iłżeckiej na okres dziewięciu tygodni. Miasto znalazło się pod silnym ogniem ciężkiej artylerii wojsk państw centralnych. W osadzie wybuchały pożary, których nikt nie był w stanie gasić. Po przejściu frontu Iłża była prawie całkowicie spalona.

W dwudziestoleciu międzywojennym Iłżę odbudowywano po zniszczeniach. Powstawały nowe budynki mieszkalne i gospodarcze, głównie drewniane, ze względu na słabą kondycję finansową miasta. W zasobie po archiwum starachowickim znajduje się dość dużo (197 jednostek archiwalnych) projektów technicznych budynków sporządzanych na życzenie poszczególnych właścicieli oraz na zlecenie miasta. Są wśród nich projekty domów, budynków gospodarczych, a także budynków użyteczności publicznej, np. niedatowany projekt elektrowni miejskiej (sygn. 175), projekt hal miejskich (1928 r., sygn. 176), projekt strażnicy Ochotniczej Straży Pożarnej (1939 r., sygn. 179), projekt rzeźni drobiu starozaconych (1926 r., sygn. 181).

³⁰ APK, AmI, sygn. 1.

³¹ J. Gacki, *Wiadomości historyczne o biskupich niegdyś dobrach, zamku i mieście Iłży*, „Pamiętnik Religijno-Moralny”, t. 37, 1854, s. 395.

³² S. Piątkowski, *Opisy miasta*, s. 25.

Magistrat, a później Zarząd Miejski, w miarę własnych środków przeprowadzał modernizację dróg. Na głównych ulicach miasta zakładano nowe i remontowano stare bruki. Mieszkańców obowiązywał podatek drogowy, tzw. szarwarkowy³³. Remontowano i budowano mosty; można nawet stwierdzić, że ówczesna Iłża była miastem mostów. Do 1927 roku ulicą Mostową ponad rzeką Iłżanką prowadził most drewniany, który w następnym roku zastąpiono mostem żelazobetonowym. Drugi most drewniany biegł ulicą Przeskok, trzeci (również drewniany) – ulicą Przy Murach, czwarty – Wójtowską, piąty – Bodzentyńską, szósty – Tylną. Mosty umożliwiały nieskrępowaną komunikację nawet w czasie wylewów rzeki, co zdarzyło się podczas powodzi w 1936 roku.

W okresie 1939–1945 Iłża, jak większość miast w Polsce, poniosła straty w zasobach lokalowych. W latach 1945–1960 w Iłży rozwijało się niemal wyłącznie budownictwo indywidualne. W latach sześćdziesiątych powstały w tym mieście budynki mieszkalne dla pracowników Zakładów Górniczo-Hutniczych w Zębcu. Zapoczątkowana w 1961 roku idea uspołecznionego budownictwa mieszkaniowego objęła – oprócz budownictwa zakładowego – budownictwo komunalne oraz spółdzielcze. W ten sposób zrealizowano Osiedle XX-lecia oraz osiedle domków jednorodzinnych. Wraz z rozwojem budownictwa mieszkaniowego rozpoczęto budowę sieci wodociągowej i kanalizacyjnej wraz z ogólnomiejską oczyszczalnią ścieków. Zwiększyła się również ilość i długość ulic, która pod koniec 1975 roku wynosiła 43,7 km³⁴.

Stosunki społeczne

Ludność i opieka społeczna

Zaludnienie Iłży w latach 1820–1977 z uwzględnieniem związków wyznaniowych przedstawia poniższa tabela³⁵.

³³ Mieszkańcy mieli obowiązek pracować przy naprawie lub budowie dróg bądź uiścić w zamian odpowiednią opłatę. APK, AmI, sygn. 338–341.

³⁴ J. Szymański i S. Witkowski, *Iłża. Monografia*, s. 76.

³⁵ Informacje z lat 1820 i 1860 pochodzą z pracy S. Piątkowskiego, *Opisy miasta*, s. 13, 23; dane za r. 1897 i 1910 zaczerpnięto z pracy B. Wasityńskiego, *Ludność żydowska w Polsce w wieku XIX i XX*, Warszawa 1930, s. 38; dane za r. 1931 pochodzą ze spisu powszechnego [APK, AmI, sygn. 199, 447–448], pozostałe dane zamieszczono według spisów powszechnych i publikacji w *Roczniku statystycznym woj. radomskiego, 1977 r.*”.

Rok	Ludność ogółem	Rzymskokatolicy i inni chrześcijanie	Starozakonni
1820	1435	1237	198
1860	2111	1569	542
1897	4230	2161	2069
1910	5910	.	.
1931	5129	.	.
1939	5200	.	1925
1946	3813	.	.
1960	3812	.	.
1975	4713	.	.

W okresie od 1860 do 1910 roku nastąpił w Iłży prawie trzykrotny wzrost ludności, co wiązało się m.in. z przeniesieniem władz administracyjnych do nowo utworzonego powiatu iłżeckiego. Spowodowało to napływ urzędników, głównie Rosjan, gdyż powiatowa Iłża stała się siedzibą: zarządu powiatu, kasy powiatowej, powiatowego zarządu do spraw wojskowych, urzędu pocztowo-telegraficznego, powiatowej rady dobroczynności, powiatowego zarządu ubezpieczeń budowli od ognia, powiatowego komisarza sądowego, sądu gminnego, kancelarii notarialnej i hipoteki.

Duży wpływ na stan ludności miasta miały dwie wojny światowe, w wyniku których zaludnienie uległo zmniejszeniu. Podczas drugiej wojny światowej nastąpiły w mieście wielkie przemiany demograficzno-wyznaniowe, wynikające głównie z zagłady ludności żydowskiej przez okupantów niemieckich. Po zakończeniu działań zbrojnych stan ludności wykazywał duże zmiany, na przemian spadkowe i wzrostowe. Po początkowym okresie wzrostu (1945–1946), spowodowanym powrotem do Iłży dawnych mieszkańców rozproszonych podczas wojny, odnotowano znaczny spadek wiążący się z niemożnością znalezienia na miejscu zatrudnienia. Emigracja odbywała się przede wszystkim do Starachowic, gdzie w 1948 roku uruchomiono produkcję samochodów ciężarowych, a przyjezdnym oferowano mieszkania w nowych osiedlach. Od 1956 roku w Iłży nastąpił powolny wzrost liczby ludności, trwający do 1975 roku.

Opieka nad chorymi i kalekimi w Iłży znalazła również odbicie w aktach, które przekazano ze Starachowic do Kielc. Są tutaj akta Fundacji Świętego Ducha³⁶, zwanej również Przytułkiem Starców Świętego Ducha. Instytucja dawała schronienie, wyżywienie i podstawową opiekę medyczną najstarszym mieszkańcom. Choć fundacja działała od XV wieku, utworzona przez biskupa krakowskiego

³⁶ APK, AmI, sygn. 560–587.

Zbigniewa Oleśnickiego³⁷, jej dokumenty reprezentowane są w naszym zasobie dopiero od roku 1891 roku. Według „rejestr pomiarowego” z 1824 roku oraz innych przekazów źródłowych do fundacji należały – obok kościoła pw. Świętego Ducha – dom starców i dom drewniany, zajmowany wówczas przez żeńską szkołę elementarną. W przytułku mieszkało ówczesznie dwudziestu pensjonariuszy obojga płci, którzy otrzymywali od zarządu fundacji miesięczne pensje, gratyfikacje świąteczne, obuwie. Wśród zachowanych dokumentów fundacji znajdują się: listy pensjonariuszy, sprawozdania z działalności, księgi przychodów i rozchodów. Zachował się również „Plan gruntów należących do fundacji dla starców w Iłży pod nazwą Przytułek im. Kardynała Zbigniewa Oleśnickiego w powiecie iłżeckim”. Plan ten powstał w 1925 roku.

Właściwa opieka medyczna w Iłży rozwinęła się dopiero pod koniec XIX wieku. Do tego czasu w Iłży notowano jedną akuszerkę opłacaną z funduszu kasy miejskiej, a po 1867 roku – lekarza powiatowego. Walki zbrojne podczas powstań, ubytki w zabudowie oraz zły stan higieniczny i sanitarny powodowały częste epidemie. Znalazło to odbicie w zasobie po starachowickim archiwum, w zespole akt metrykalnych obejmujących urodzenia, małżeństwa i zgonu zarówno wyznania rzymskokatolickiego (1810–1829, 1831–1875), jak i okręgu bożniczego (1850–1875). W aktach zamieszczano odnośne zapisy dotyczące mieszkańców Iłży oraz okolicznych wiosek (wchodzących w skład parafii Iłża), a także okręgu bożniczego z siedzibą w Iłży. Zapoznając się z księgami zgonów, zauważyć można większą śmiertelność podczas walk narodowowyzwoleńczych³⁸ czy też w latach epidemii, które nawiedziły Iłżę w 1831, 1837, 1848, 1873 roku.

Po przejściu frontu w 1915 roku, przez kilka następnych lat szerzyła się w Iłży i w jej okolicy epidemia tyfusu. W aktach miasta Iłży zachowały się liczne raporty składane cotygodniowo przez lekarza do Urzędu Gminnego i austriackiej Komendy Obwodowej w Wierzbniku. Specjalne ekipy prowadziły szczepienia profilaktyczne, lecz mimo podejmowanych zabiegów dość często zdarzały się zgony³⁹.

Z inicjatywy wielkiego społecznika, sędziego iłżeckiego Karola Gantera, powstał w 1900 roku Szpital Świętego Ducha, przemianowany później na Szpital Powiatowy im. Mjr Dr Anki⁴⁰. Jego fundatorem był ks. Piotr Choroszyński, który

³⁷ Tamże, sygn. 579.

³⁸ W metrykalnych aktach rzymskokatolickich można znaleźć świadectwa zgonów powstańców styczniowych z 1864 r.; APK, Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Iłży, sygn. 127.

³⁹ APK, AmI, sygn. 122.

⁴⁰ Mjr Dr Anka-Wolff Helena, pseud. Doktor Anka. Urodzona 2 III 1915 r. w Warszawie. Lekarz, major w latach 1935–1938, członek Organizacji Młodzieży Socjalistycznej „Życie”. Od 1942 r. członek PPR i GL. Od jesieni 1943 r. przebywała na Kielecczyźnie, organizo-

przekazał ziemię na fundusz budowy. Pierwszym dyrektorem szpitala został lekarz powiatowy, Feliks Zbożek, a po nim tę funkcję pełnił Zygmunt Węgliński, następnie zaś przez wiele lat Wiktor Bijasiewicz⁴¹. Był to najmniejszy szpital w guberni radomskiej, gdyż liczył tylko 15 łóżek. W byłym starachowickim zasobie archiwalnym zachowały się ilżeckie akta szpitalne obrazujące stan zdrowotny okolicznej ludności oraz funkcjonowanie lecznictwa i opieki medycznej. Niestety, akta nie są kompletne, ponieważ duża ich część uległa zniszczeniu podczas pożaru szpitala w czasie okupacji niemieckiej. Zawartość zespołu stanowią w zasadzie akta jednorodne: księgi główne chorych (1905–1960), skorowidze do ksiąg głównych chorych (1924–1960), karty szpitalne i historie chorób (1942–1960), preliminarze budżetowe i budżety (1934–1957), sprawozdania rachunkowe (1948–1957), protokoły polustracyjne (1955–1957), protokoły Związku Zawodowego Pracowników Służby Zdrowia (1954–1956). W zespole znajdują się również akta osobowe pracowników zatrudnionych w szpitalu. Największą liczbę jednostek tego zespołu stanowią karty szpitalne i historie chorób, łącznie 1038 jednostek archiwalnych. W zasadzie zarówno karty szpitalne, jak i historie chorób zawierają podobne informacje, zamykające się w danych osobowych chorego (imię i nazwisko, data urodzenia, miejsce zamieszkania, zawód, informacje o ubezpieczeniu, data przyjęcia i opuszczenia szpitala) oraz zapisach typowo medycznych (rozpoznanie chorób, wywiady z pacjentami, wyniki badań przedmiotowych, karty gorączkowe, przebiegi leczenia)⁴².

Szkolnictwo i kultura

Początki ilżeckiego szkolnictwa sięgają czasów biskupów krakowskich, gdy w mieście funkcjonowała szkoła parafialna. Po wojnach szwedzkich nastąpił upadek oświaty, co było zjawiskiem powszechnym w skali kraju. Dopiero w 1817 roku powstało Towarzystwo Szkół Elementarnych Okręgu Ilżeckiego, którego inicjatorem był ks. Józef Bojdarkiewicz, proboszcz ilżecki. Towarzystwo zabezpieczało stały dochód na prowadzenie szkoły⁴³.

wała i prowadziła kursy sanitarne, m.in. dla Ludowego Związku Kobiet i BCh. W 1944 r. była szefem służby sanitarnej Obwodu AL Kielce i członkiem sztabu tego obwodu. Od lipca 1944 r. – lekarzem I Brygady AL im. Ziemi Kieleckiej. Brała udział w akcjach bojowych AL. 30 października 1944 r. została ranna w czasie walk z Niemcami w lasach starachowickich, zmarła dzień później. Cyt za: *Wielka encyklopedia powszechna*, t. XII, Warszawa 1970, s. 472.

⁴¹ J. K. Madejski, *Ilża zapamiętana*, s. 141.

⁴² APK, Szpital Powiatowy im. Mjr Dr Anki w Ilży, sygn. 71, 260.

⁴³ J. Szymański, S. Witkowski, *Ilża. Monografia*, s. 46, 47.

Przez szereg lat w Iłży funkcjonowały różne szkoły: elementarne (osobne dla dziewcząt i chłopców), rzemieślnicza, Wyższa Szkoła Ludowa, mająca charakter niepełnej szkoły średniej⁴⁴; funkcjonowały również szkoły żydowskie, tzw. chedery – niższe szkoły talmudyczne. W aktach miasta Iłży znajduje się ciekawy materiał dotyczący tych placówek⁴⁵.

W zasobie po starachowickim archiwum zachowano dokumenty Szkoły Podstawowej i Liceum Ogólnokształcącego w Iłży.

Szkoła Podstawowa w Iłży posiada akta z lat 1920–1957. Początkowo, jako szkoła powszechna, nosiła imię Marszałka Piłsudskiego. W aktach miasta Iłży (sygn. 474–475), znajdują się dokumenty dotyczące budowy gmachu szkoły, m.in. opis techniczny budynku, kosztorys z 1934 roku.

Interesującą pozycją jest kronika szkoły z lat 1934–1935, przechowywana pod sygn. 1. Zawiera rys historyczny miasta i początkowe informacje o powstaniu placówki. Niestety, księga jest częściowo uszkodzona. Zachowały się również protokoły Rady Pedagogicznej (1928–1959, sygn. 4–12), księgi ocen (1920–1957, sygn. 14–48), protokoły wizytacji szkoły (1945–1946, sygn. 2), plan pracy i roczne sprawozdanie (sygn. 3), księga protokołów zebrań rodzicielskich (sygn. 13).

Pierwsze próby zorganizowania w Iłży pełnej szkoły średniej po pierwszej wojnie światowej skończyły się niepowodzeniem. Zdolniejsza młodzież musiała uczyć się do takich szkół w Radomiu lub w Solcu. Dopiero 1 września 1937 roku zaczęło funkcjonować Prywatne Miejskie Gimnazjum Koedukacyjne, którego pierwszym dyrektorem był – przybyły z Warszawy – Stanisław Art. Akta gimnazjum znajdują się w kieleckim zasobie archiwalnym, w zespole Liceum Ogólnokształcącego w Iłży (1937–1953).

Prywatne Miejskie Gimnazjum Koedukacyjne w Iłży od 1948 roku przyjęło nazwę: Państwowa Szkoła Ogólnokształcąca stopnia licealnego w Iłży, a od 1963 roku – Liceum Ogólnokształcące⁴⁶. Przy gimnazjum i liceum prowadzono w latach 1945–1948 Państwowe Kursy Pedagogiczne dla kandydatów na nauczycieli (sygn. 33–41). Ponadto na zawartość zespołu składają się akta obejmujące następujące zagadnienia: budżet (1938–1939), sprawozdania i plany (1938–1948), korespondencja; największą zaś grupę stanowią katalogi główne i okresowe, arkusze ocen oraz odpisy świadectwa ukończenia szkoły i świadectwa szkół podstawowych, a także różne inne zaświadczenia składane przy przyjęciu do liceum. W zespole znajdują się również akta personalne nauczycieli (1937–1949), listy płac (1937–1946) oraz księga wydatków budżetowych z 1948 roku.

⁴⁴ APK, AmI, sygn. 81–82, 102.

⁴⁵ Tamże, sygn. 110, 134.

⁴⁶ APK, Liceum Ogólnokształcące w Iłży, sygn. 6; J. K. Madejski, *Iłża zapamiętana*, s. 110, 111.

Ważną rolę w organizowaniu życia społecznego w Iłży spełniało Towarzystwo Straży Ogniowej Ochotniczej⁴⁷. Oprócz swych funkcji w zakresie przeciwpożarowym, straż zajmowała się także działalnością kulturalną. W remizie strażackiej mieściła się sala widowiskowo-kinowa, a w strukturach działała orkiestra dęta. Utworzenie biblioteki publicznej Iłża również zawdzięcza strażakom.

W Iłży często gościł i tworzył Bolesław Leśmian⁴⁸, poeta, który wywodzi się z rodu Sunderlandów. Nazwisko to można spotkać w aktach metrykalnych okręgu bożniczego w Iłży⁴⁹.

Organizacją społeczną funkcjonującą na terenie Iłży w latach 1934–1939 była Liga Morska i Kolonialna. Jej głównym zadaniem było „utrzymanie mocarstwowej pozycji Polski na Morzu”. Liga zajmowała się głównie akcjami propagandowymi promującymi polskie morze, szczególnie podkreślając budzenie uczuć patriotycznych. W Iłży uroczystie obchodzono „Święto Morza”, a wśród członków organizacji kolportowano miesięczniki: „Polska na Morzu”, „Morze” i wygłaszano odczyty na temat korzyści płynących z dostępu do morza i konieczności utrzymania takiego stanu posiadania. Liga iłżecka działała dość prężnie, o czym świadczą powstałe pod jej nadzorem liczne oddziały terenowe w: Ciepeliowie, Krępie Kościelnej, Krzyżanowicach, Marculach, Miechowie, Mircu, Pawłowicach, Pętkowicach, Rzeczniowie, Siennie, Skarżysku Kościelnym, Solcu, Tarczku, Tarłowie, Wąchocku. Zachowane akta dotyczą sprawozdań z poszczególnych oddziałów Ligi oraz z walnych zebrań zarządu.

W czasie drugiej wojny światowej w Iłży funkcjonowała jedynie szkoła powszechna pod zarządkiem niemieckim. Działalność oświatową w zakresie szkoły średniej prowadzili indywidualnie nieliczni nauczyciele na tajnych kompletach. Szkoły wznowiły pracę już w lutym 1945 roku: podstawową kierował Feliks Kolbicz⁵⁰, a liceum – Jan Gruszka. Powstawały także nowe placówki oświatowe: Zasadnicza Szkoła Zawodowa, Średnie Studium Zawodowe, przedszkole. W mieście działał Miejski Dom Kultury, kino, biblioteka. Z inicjatywy zarządu koła ZBOWID w Iłży, dzięki poparciu płk. Mariana Janicy – członka Naczelnej Rady Ochrony Pomników oraz dużemu zaangażowaniu płk. Eugeniusza Iwańczyka pseud. „Wiślicz”, na cmentarzu parafialnym obmurowano 221 mogił i postawiono tyle samo krzyży opatrzonych tabliczkami. Plan cmentarza-mauzoleum wykonała społecznie Zofia Wolska z Ministerstwa Kultury i Sztuki. Nazwiska i stopnie wojskowe poległych żołnierzy ustalono z pomocą pracowników Czerwonego Krzyża, natomiast

⁴⁷ APK, AmI, sygn. 157.

⁴⁸ Od łąk nad Iłżanką pochodzi tytuł tomiku poezji poświęcony wielkiej miłości poety do Dory Lebenthal.

⁴⁹ APK, Akta Stanu Cywilnego okręgu bożniczego w Iłży, sygn. 10, 21.

⁵⁰ APK, Szkoła Podstawowa w Iłży, sygn. 5.

nazwiska poległych partyzantów – na podstawie rozmów prowadzonych z żyjącymi uczestnikami walk. Dokumentacja obrazująca powstawanie tego mauzoleum (z lat 1968–1969) znajduje się w dawnym starachowickim zasobie⁵¹.

W 1970 roku z inicjatywy miejscowych działaczy powstało Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Iłżeckiej. Największym jego osiągnięciem było utworzenie Muzeum Regionalnego.

Stosunki gospodarcze

Rolnictwo

Według opisów miasta z 1820 i 1860 roku mieszkańcy Iłży zajmowali się głównie rolnictwem. Przez cały prawie wiek XIX na polach iłżeckich stosowano system trójpolówki. W uprawach dominowały cztery gatunki zbóż: pszenica, żyto, jęczmień, owies oraz ziemniaki. Chlubę iłżeckiego rolnictwa stanowiło owczarstwo (1860 r.)⁵². Po uwłaszczeniu chłopów i mieszczan w 1864 roku odnotowano postęp w rolnictwie, gdyż zaczęto stosować płodozmian. Nastąpił również postęp techniczny – na początku XX wieku pojawiły się młocarnie.

W końcu XIX i na początku XX wieku zaznaczył się szybki proces rozdrabniania gospodarstw. W 1917 roku na ogólną liczbę 370 gospodarstw rolnych najwięcej było gospodarstw małych, do 10 mórg⁵³. W czasie pierwszej wojny światowej rolnictwo przeżywało głęboki kryzys. Bardzo duże połacie ziemi leżały odłogiem, a brak siły roboczej, zwłaszcza niedostatek mężczyzn zmobilizowanych do armii, epidemia tyfusu, pożary budynków gospodarskich podczas przejścia frontu odbiły się na zmniejszeniu produkcji roślinnej i zwierzęcej. Okupanci austriaccy obciążali rolników przymusowymi dostawami mięsa, zboża i ziemniaków. Wydawano rozporządzenia dotyczące ograniczenia spożycia ziemniaków i artykułów mącznych, a także sporządzano spisy zapasów zboża i mąki u każdego mieszkańca⁵⁴. W pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości liczne obszary rolne leżały odłogiem z powodu braku koni i dewastacji gospodarstw.

W okresie powojennym zrobiono bardzo dużo dla wprowadzenia postępu technicznego w rolnictwie. W iłżeckim zarządzie miasta i gminy utworzono

⁵¹ APK, PMRN w Iłży, sygn. 60.

⁵² S. Piątkowski, *Opisy miasta*, s. 27.

⁵³ J. Szymański i S. Witkowski, *Iłża. Monografia*, s. 42.

⁵⁴ APK, AmI, sygn. 104, 119, 136.

komórki zajmujące się sprawami rolnymi. W połowie lat pięćdziesiątych uruchomiono Gminny Ośrodek Maszynowy, przekształcony następnie w Powiatowy Zarząd Gminnych Ośrodków Maszynowych. Starachowicki zasób posiada akta odnośnej instytucji z lat 1955–1957, a więc z czasu dwuletniego funkcjonowania placówki. Ośrodki zajmowały się usługami na rzecz rolnictwa – wypożyczano sprzęt rolniczy (m.in. siewniki i żniwiarki), wykonywano usługi traktorowe (np. orka, siew)⁵⁵. W 1967 roku powstały Zakłady Naprawcze Maszyn Rolniczych, które przekształcono w Państwowy Ośrodek Maszynowy. W latach 1966–1967 wybudowano Zakład Wylęgu Drobiu oraz wykupiono budynek mieszkalny, który zaadaptowano na punkt weterynaryjny. Usługi dla gospodarstw indywidualnych wykonywała Spółdzielnia Kółek Rolniczych.

Rzemiosło i przemysł

W pierwszej połowie XIX wieku istniały w Iłży trzy cechy: garncarski, szewski i tak zwany zbiorowy (12 krawców, 4 kowali, 2 bednarzy, 2 stolarzy, 2 sukienników, tkacze, cieśle i kołodzieje). Stopniowo rozwijał się przemysł, co wiązało się z planem jego odbudowy w Zagłębiu Staropolskim. Stanisław Staszic podjął decyzję o założeniu w Iłży fabryki fajansu w oparciu o miejscowy surowiec. W tym celu przybył z Anglii (w 1823 r.) Levi Seliga Sunderland, a wraz z nim grupa specjalistów w dziedzinie wyrobu fajansów. Fabrykę zlokalizowano w odrestaurowanym spichlerzu⁵⁶. Według koncepcji rządu manufaktura iłżecka miała być dużym zakładem, lecz wybuch pożaru w fabryce, powstanie listopadowe i jego klęska zahamowały rozwój fabryki. Mimo to nie zaprzestano produkcji i do 1903 roku w Iłży wytwarzano wyroby wzorowane na ceramice angielskiej⁵⁷. W obrębie granic miasta działały w tym czasie dwa, a nawet okresowo cztery młyny. Funkcjonowały dwa tartaki i garbarnia. W 1896 roku w Iłży uruchomiono cztery wiatraki.

W czasie drugiej wojny światowej wszystkie gałęzie gospodarki w okupowanym kraju podporządkowane były okupacyjnym wymogom III Rzeszy. Po jej zakończeniu w Iłży znajdowało się 28 zakładów przemysłowych i 95 warsztatów rzemieślniczych. Ówczesne zakłady przemysłowe tylko pod względem formalnym zaliczono do przemysłu, gdyż z racji nikłego zatrudnienia czy też wyposażenia technicznego nie różniły się niczym od placówek rzemieślniczych.

⁵⁵ APK, Powiatowy Zarząd Gminnych Ośrodków Maszynowych w Iłży, sygn. 1–12.

⁵⁶ J. Pazdur, *Działalność Stanisława Staszica w Kielecczyźnie*, „Małopolskie Studia Historyczne”, R. II, 1959, z. 2/3, s. 67.

⁵⁷ S. Marcinkowski, *Miasta Kielecczyzny*, s. 173; J. K. Madejski, *Iłża zapamiętana*, s. 15.

Ówczesne ilżeckie zakłady przemysłowe można wyszczególnić w następującej kolejności: rzeźnia, olejarnia, wytwórnia wód bezalkoholowych, 4 kamieniołomy, 4 wapienniki, farbiarnia, 3 warsztaty mechaniczne, tartak, 2 greplarnie, 2 kaszarnie, 2 betoniarnie, 6 młynów (w tym 2 wodne, 1 wodno-elektryczny, 1 parowy i 2 wiatraki).

Wśród rzemieślników notowano: 6 piekarzy, 16 rzeźników, 9 krawców, 19 szewców, 5 stolarzy, 4 fryzjerów, 2 betoniarzy, 3 murarzy, 2 zdunów, 1 szklarz, 2 malarzy, 3 zegarmistrzów, 6 ślusarzy, 8 kowali, 5 garncarzy, 2 blacharzy, 2 fotografów. Stopniowo następowała likwidacja niektórych zakładów przemysłowych i rzemieślniczych z powodu zmniejszania się popytu na usługi i wyroby czy też w związku z wprowadzeniem dla nich nowych form organizacyjnych. Powstawały nowe zakłady: w 1950 roku utworzono Spółdzielnię Pracy Szewców, Cholewkarzy i Rymarzy „Iłzanka” oraz Wojewódzką Spółdzielnię Przemysłu Ludowego „Chałupnik” (1975). W Iłży było wówczas 48 zakładów rzemieślniczych, największym zaś z nich był Zakład Części Samochodowych – filia Fabryki Samochodów Ciężarowych w Starachowicach. Jego budowę rozpoczęto w 1966 roku, a obiekt oddano do użytku w 1971 roku. Na początku istnienia zakład zatrudniał 500 osób, natomiast w ciągu pierwszych pięciu lat zatrudnienie wzrosło ponad 2,5-krotnie.

Handel

W Iłży zawsze dobrze rozwijał się handel. Według opisu z 1820 roku w mieście odbywało się rocznie 8 jarmarków, w dniach: 2 lutego, 25 marca, 26 kwietnia, 8 maja, 15 sierpnia, 1 września, 15 października, 8 grudnia. Iłża miała również dawny przywilej na cotygodniowe targi w poniedziałki, jednak w tym czasie one się nie odbywały⁵⁸. W 1860 roku notowano sześć jarmarków oraz cotygodniowe targi poniedziałkowe. Kupcy z Kazanowa, Ostrowca i Wierzbicy przywozili na nie towary łokciowe, bławatne i sukiennicze, a okoliczni rolnicy dostarczali zboże, bydło, konie, owce i trzodę chlewną⁵⁹. Intensywny okres w rozwoju ilżeckiego handlu przypadł na przełom XIX i XX wieku. Powstały wówczas dwa składy zbożowe, trzy składy jaj, 52 sklepy z artykułami mieszanymi, 4 sklepy spożywcze, 7 sklepów łokciowych, 2 galanteryjne, 5 z żelazem, 2 ze skórami, 2 piwiarnie⁶⁰.

W XIX wieku w Iłży funkcjonowała Kasa Oszczędnościowo-Pożyczkowa. Jej dokumentacja przechowywana jest w dawnym starachowickim zasobie,

⁵⁸ S. Piątkowski, *Opisy miasta*, s. 14; APK, AmI, sygn. 1.

⁵⁹ S. Piątkowski, *Opisy miasta*, s. 31.

⁶⁰ W większości właścicielami byli Żydzi, zob. *Kalendarz Informacyjny guberni radomskiej na 1903 r.*, Radom 1903, s. 128.

w zespole Akta miasta Iłży. Zachowane fascykuly obejmują lata 1870–1926 (sygn. 589–647). W składzie dokumentów ocalały m.in.: statut kasy, księgi przychodów i rozchodów, zaświadczenia o wkładach (depozytach), księgi dłużników, teczki osób starających się o pożyczki.

Do 1939 roku Iłża była ożywionym ośrodkiem handlowym. W mieście odbywały się poniedziałkowe targi na przeznaczonym do tego celu placu. Wśród zabudowy notowano ponad 100 sklepów prowadzonych głównie przez Żydów. Podczas okupacji utworzono w Iłży filię wierzbnickiej Powiatowej Spółdzielni Rolniczej, której głównym celem był skup płodów rolnych w ramach przymusu dostaw kontygentowych. Po wyzwoleniu spółdzielnię tę przejęła Gminna Spółdzielnia Samopomoc Chłopska, podporządkowana Powiatowemu Związki Gminnych Spółdzielni w Starachowicach. W 1947 roku rozpoczęto akcję likwidowania prywatnych sklepów w celu przejęcia ich na rzecz przedsiębiorstw spółdzielczych i państwowych.

W 1960 roku notowano w Iłży 40 punktów handlowych, w tym 23 punkty handlu uspołecznionego i 17 punktów handlu prywatnego. W 1975 roku oddano do użytku stację paliw Centrali Produktów Naftowych. Nadzór nad placówkami uspołecznionymi sprawowała Komisja Handlu przy Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Iłży⁶¹.

* * *

Nie sposób tutaj dokładnie omówić zawartości wszystkich zespołów stanowiących zasób dawnej placówki starachowickiej; mam jednak nadzieję, że przedstawione niżej informacje choć w sposób ogólny naświetlą przekazane do Kielc źródła do dziejów Iłży.

Zachowane materiały są najróżniejszej proveniencji, między innymi wytworzyły je urzędy administracji rządowej różnych szczebli, notariusze, sąd, szkoły, organizacje. Większość akt pochodzi z XX wieku. Archiwalia dziewiętnastowieczne w ramach zespołu Akta miasta Iłży stanowią pojedyncze jednostki, zaś większa ich liczba znajduje się wśród akt stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej i okręgu bożniczego oraz w aktach notarialnych.

Archiwalia dotyczące miasta Iłży stanowią w zasobie po archiwum starachowickim dość liczną grupę złożoną z 3521 jednostek. Należą do nich następujące zespoły:

- Akta miasta Iłży, 1824, 1871–1945, 1949 (854 j.a.);
- Zarząd Miejski w Iłży, 1944–1950 (96 j.a.);
- Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Iłży, 1951–1973 (311 j.a.);

⁶¹ APK, PMRN w Iłży, sygn. 84.

- Akta Stanu Cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Iłży, 1810–1829, 1831–1875 (154 j.a.);
- Akta Stanu Cywilnego okręgu bożniczego w Iłży, 1850–1875 (72 j.a.);
- Szkoła Podstawowa w Iłży, 1920–1957 (48 j.a.);
- Liceum Ogólnokształcące w Iłży, 1937–1953 (41 j.a.);
- Szpital Powiatowy im. Mjr Dr Anki w Iłży, 1905–1960 (1100 j.a.);
- Liga Morska i Kolonialna w Iłży, 1934–1939 (23 j.a.);
- Sąd Pokoju w Iłży, 1921–1928 (7 j.a.);
- Sąd Grodzki w Iłży, 1928–1946 (14 j.a.);
- Hipoteka powiatu iłżeckiego, 1824–1946 (449 j.a.);
- Akta Notariusza Jana Nowakowskiego w Iłży, 1876–1894 (52 j.a.);
- Akta Notariusza Juliana Rauszera w Iłży, 1890–1906 (120 j.a.);
- Akta Notariusza Stefana Kaleńskiego w Iłży, 1909–1933 (157 j.a.);
- Akta Notariusza Eugeniusza Wikiery w Iłży, 1933 (2 j.a.);
- Akta Notariusza Bolesława Skowery w Iłży, 1939, 1943–1944 (1 j.a.);
- Akta Notariusza Stanisława Mońkowskiego w Iłży, 1933–1934 (11 j.a.);
- Powiatowy Zarząd Gminnych Ośrodków Maszynowych w Iłży, 1955–1957 (12 j.a.).

Należałoby, choć pobieżnie, wspomnieć o tym zasobie.

Kluczowym zespołem jest zespół: Akta miasta Iłży. Zgromadzone w nim fascykuły pochodzą z lat 1824, 1915–1945 i 1949 roku; ostatnie ze wspomnianych dostarczają interesujących materiałów o sytuacji politycznej, społecznej i gospodarczej ówczesnej gminy, a później miasta Iłży.

Akta zachowały się w dobrym stanie, są w większości zszyte, a ich strony są numerowane. W skład zespołu wchodzi (obok akt) plany, mapy, dokumentacja techniczna. Zespół posiada inwentarz kartkowy, który jest udostępniany w całości. Znajduje się w nim pokaźna liczba dokumentów z okresu zaboru rosyjskiego, pisanych w języku rosyjskim. W skład zespołu wchodzi m.in. księgi protokołów, księgi podatkowe, akta dotyczące zakładów przemysłowych, rzemieślniczych i handlu, ewidencja ludności, dokumenty dotyczące aresztów itd. Dostarczają one informacji o działalności władz i urzędów administracji rosyjskiej, zawierają nadto materiał do badań życia politycznego i społecznego.

Powojenne dzieje Iłży można prześledzić zapoznając się z zawartością zespołu akt pod nazwą: Zarząd Miejski w Iłży (1944–1950). Posiada on inwentarz kartkowy, akta są zszyte, paginowane i udostępniane bez ograniczeń. Archiwalia stanowią cenny materiał źródłowy, pomocny do prac na temat powojennej historii Iłży w zakresie gospodarki, społeczeństwa czy też oświaty.

Przedłużeniem informacji o działalności władz miasta mogą być akta Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Iłży (1951–1973). Zespół posiada inwentarz

książkowy obejmujący lata 1951–1958, dalsze roczniki zewidencjonowano w spisie zdawczo-odbiorczym. Akta zachowały się w dobrym stanie, są zszyte i udostępniane bez ograniczeń.

Do badań genealogicznych i demograficznych niezbędne są Akta Stanu Cywilnego, zarówno wyznania rzymskokatolickiego (reprezentowane z lat 1810–1829, 1831–1875), jak i okręgu bożniczego (1850–1875). Księgi zachowały się w dobrym stanie, a w aktach rzymskokatolickich brak jedynie fascykułu z 1830 roku. Z obu zespołów można korzystać w pracowni naukowej.

Funkcjonowanie oświaty w Iłży obrazują archiwalia dwóch szkół; akta te znajdują się w byłym starachowickim zasobie. Dotyczą one Szkoły Podstawowej w Iłży (1920–1957) i Liceum Ogólnokształcącego w Iłży (1937–1953). Oba zespoły posiadają inwentarze książkowe. Archiwalia zachowane w dobrym stanie mogą być ciekawym źródłem informacji dla badaczy zajmujących się szkolnictwem na tym terenie.

Stan zdrowotności mieszkańców prezentują akta Szpitala Powiatowego im. Mjr Dr Anki w Iłży (1905–1960). Zespół posiada inwentarz książkowy ze wstępem. Akta udostępniane są bez ograniczeń.

Ponadlokalną organizacją działającą na terenie Iłży była Liga Morska i Kolonialna. W posiadaniu archiwum są jej akta z lat 1934–1939. Zespół ma inwentarz książkowy, sporządzony w aplikacji IZA 4.0, a akta są udostępniane bez ograniczeń.

Funkcjonowanie wymiaru sprawiedliwości można prześledzić na podstawie akt Sądu Pokoju w Iłży (1921–1934) oraz Sądu Grodzkiego w Iłży (1932–1946). Zespoły nie posiadają inwentarzy, a jedynie spisy zdawczo-odbiorcze. Akta zachowały się w dobrym stanie, w większości są zszyte, wiele z nich posiada oryginalne obwoluty. Niewątpliwie fascykuły sądowe są niezmiernie cenne dla osób zainteresowanych sprawami własnościowymi, ale mogą być również przydatne dla socjologów.

Hipoteka powiatu iłżeckiego posiada spis zdawczo-odbiorczy. Księgi hipoteczne są oprawione, paginowane, wszystkie zachowały się w dobrym stanie; są udostępniane zainteresowanym.

Dość dużą grupę zespołów po starachowickim zasobie oddziału Archiwum Państwowego stanowią akta notariuszy. Księgi zachowały się w większości w dobrym stanie, prawie wszystkie z nich mają twardą oprawę. Jedynie w aktach notariusza Stefana Kaleńskiego księga z 1929 roku (sygn. 85) jest w połowie nadpalona. Już w takim stanie trafiła do archiwum w Starachowicach. Karty tej księgi są w połowie zniszczone, wobec czego nie udostępnia się jej w pracowni naukowej. Zespoły posiadają inwentarze książkowe sporządzone w aplikacji IZA 4.0 wraz z notatkami informacyjnymi. Akta notarialne są przede wszystkim

bardzo istotne w poszukiwaniach własnościowych, np. przy założeniu księgi hipotecznej, ustalaniu właściciela itp. Zawierają szczegółowe opisy nieruchomości; często załącznikami do aktów są plany posesji, gruntów, inne akty notarialne, zaświadczenia o tożsamości, upoważnienia, postanowienia sądów, akty zgonów, testamenty.

Zespół Powiatowy Zarząd Gminnych Ośrodków Maszynowych w Iłży (1955–1957) posiada inwentarz książkowy wraz ze wstępem. Akta zachowały się w dobrym stanie, są paginowane, w całości mogą być udostępniane czytelnikom.

Zachęcając do korzystania z akt, będących świadectwem prężnej działalności tego historycznego miasta w realiach zaboru rosyjskiego, dwóch powstań narodowych i dwóch wojen światowych, żywię nadzieję, że zawarte w nich treści będą przyczynkiem do powstania obszernej monografii Iłży, na którą od wielu lat czekają miłośnicy przeszłości Polski.

Summary

The article discusses archival materials pertaining to the town of Iłża, as well as presenting scholars' and researchers' interest in one of the most valuable and best preserved fonds kept at the Archive's Branch Office in Starachowice, closed in 2011. The Iłża fonds covers the years 1810–1975. After the 1975 administrative reform, the target area of the Starachowice Branch Office, the former Lipsko powiat and part of the Iłża powiat, were transferred to the State Archive in Radom. Consequently, the archival material pertaining to Iłża was held at the Starachowice Branch Office only until 1975.

The preserved archival materials are of different provenance. They include files produced by government administration of various levels, notary deeds, court files as well as those made by schools and other institutions. The majority of the files date back to the twentieth century. Nineteenth-century archival material comprises individual items from the town of Iłża archives. A larger number of nineteenth-century files are vital records of the Roman Catholic parish and the synagogue district, together with notary deeds. The article, besides offering an outline of the town of Iłża's history, addresses issues such as the town's administration, spatial growth, social relations (population and welfare, education and culture) and business relationships (agriculture, craft and industry, commerce).

The key source for Iłża's history is the fonds labelled the Archives of the Town of Iłża. It covers the years 1824, 1915–1945 and 1949, and offers interesting material on the political, social and economic situation of the then municipality (later: town) of Iłża. The fonds contains files, outlines, maps and technical documentation. All the fonds are discussed in terms of their usability in research – their possible contribution to a variety of research work. The condition of the archival material, together with cataloguing data and access possibilities, is discussed as well.